

ՆՇԱՐՆԵՐ ՆԱԽՆԻ ԿԱՅ ԲԱՊԱԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ըստ ԽՈՐԻՆՆ ՄՈՎՍԷՍԻ

«Զի Թէպէտ եւ եմք ածու փոքր եւ Թուով յոյժ ընդ
փոքրս տաննանեալ եւ զօրութեամբ տկար եւ ընդ այլով
յոյով անդամ նուաճեալ Թագաւորութեամբ, սակաւն քա-
ղում զործր արութեան զտանին զործեալ եւ ի մերում
աշխարհի»
(Խ. Գ. Ա. գլ. Գ.)

Վերև գրուած խօսքերով քերթողահայր Խորինն Մովսէս հայր
և հայութիւնը նմանեցնելով մի փոքր ածուի՝ որակում է նրա քա-
նակի փոքրաթուփիւնը և զօրութեան տկարութիւնը և բազմիցս
նուաճուած լինելը շրջապատի հզօր պետութիւններից, բայց և չի
զլանում գէթ համառօտակի յիշատակութեան ասնելու իւր հայ-
րենի պատմական աշխարհում կատարուած արութեան գործերի
նշանակալից նկարագիրը:

Խորինն Մովսէս ձգում է մի թեթև, սակայն կարի յոյժ ու-
շագրաւ, ակնարկ հայութեան քաղաքացիական կենցաղի, դիւա-
նական կարգերի, դիւղատնտեսական եղանակների և սովորութիւն-
ների վերայ, որպէս և նրա առ ուսումն և գիտութիւնը տածած
անսիրելիութեան, որոնց շուրջը և մենք՝ փոքր ինչ կանգ ենք առ-
նելու: Պատմահօր իւր իսկ վկայութիւններով ջատագովական նկա-
րագրութիւնների մէջ զգալապէս պատկերանում է հայութեանս
երբեմնի գասուած լինելը ժամանակի քաղաքակիրթ հզօր ազգու-
թիւնների կարգում, առ որ և վատահութիւն է համարում իրեն
համեմատութեան դնելու մեզ ժամանակի լուսամիտ, յառաջագէժ
ազգերի հետ, իսկ մեր աշխարհը՝ նրանց քաղաքակիրթ աշխարհների,
որոնցից այնքան էլ յետ մնացած չի գտնում: Եւ արդարեւ՝ սուսրև
արդէն գրուած վկայութիւնները դալիս են ապացուցանելու մեր
այնժամեան կուլտուրական քաղաքականութիւնը,

Օրինակ, քաղաքացի, դիւղացի, երկրագործ, արհեստաւոր,
հոգևոր և աշխարհիկ ժողովրդի փոխադարձ յարաբերութեան շա-
հերը և իրաւունքը արդարապէս պահպանած լինելու համար տես-
նում ենք ամենուրեք հաստատուած-կարգուած մինչ իսկ իրաւասու
իրաւարարներ և ինչ ինչ բարեկարգութիւններ:—

»Իրաւարարս ի տան արքունի, իրաւարարս ի քաղաքս
և յաւանս: Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան ար-
դոյ և պատիւ լինել քան զգեղջկաց և զեղջկաց պա-
տուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս, և քաղաքացեաց
մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար
վարիլ . . . (Խ. Գ. Բ. գլ. Ը.),

Եւ պատմահայրը սքանչանալով և իւր նախնիքների օրինակելի քաղաքավարութեամբ, պարծանքով ջատագովում է իւր հայրենիքն նախաքրիստոսեան կենցաղի և քաղաքականութեան երջանիկ անցեալը՝ գրելով. —

«Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս զնել և առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել և նոցա տեսութեամբ խրախճանալ և յարդեանցս վտանգից ապրել . . (Խ. Գ. Ա. գլ. ԻԲ),

Պատմահայրը սրտի խորքից երանելով աղղի երջանիկ անցեալը, իզձ և Վափազ է յայտնում, որ այն երջանիկ օրերում ապրած լինէր. բայց որպէս աւետարանի ճշմարիտ աշակերտ չի էլ ուղում բաժանուած լինել Քրիստոսից, դանկանում է, որ անշուշտ Քրիստոսն էլ այն ժամանակ աշխարհ եկած լինէր, որ ինքը ցնծար ոչ միայն հայրենի պանծալի փառքերի, այլ և Քրիստոսի և նրա աւետարանի վայելքներով:

Ըստ պատմահօր մեր ոմանց թագաւորների օրերով՝ յիշատակագիրը վէպերում, մատենաներում սովորութիւն կար արձանագրելու ժամանակի նշանակալից դործերը և այդ ամենը կատարում էին գիւանագիր մատենագիրները. —

«Որք գրով և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս և զգործս իմաստութեան և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս և ի պատմութիւնս . . » (Խ. Գ. Ա. գլ. Գ),

Իսկ այդպիսի գիւանագիր մատենագիրները արժանանում էին թագաւորների, իշխանների, որպէս ժողովրդի ու նրա գուսանների ուշադրութեանն ու յարգանքին: —

Դիւանագիր մատենագիրների այս զբաղմունքն անուանում է «գեղեցիկ իմն մուլութիւն», յայտնելով ջերմ բաղձանք և սէր ընթեանելու նրանց գրածները. իմաստնաւարու և ուսանելու քաղաքական կարգեր նրանց գրուածներին:

«Դիւանագիրք մատենից ներքողականաց ի մէնջ արժանի եղեն ասից՝ ի ձեռն որոց և մեր ընթեանուլն զառ ի նոցանէ շարածս բանից ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասեմք և քաղաքականս ուսանիլ կարգս . . » (Խ. Գ. Ա. գլ. Գ),

Ահաւանիկ այն Մովսէսը, որ կշտամբում էր մեր նախնիքներին առ ուսումն ու գիտութիւնը տաժած անսիրելութեան համար (սորա մասին յետոյ) յայտնապէս խոնարհում է իւր հայրենի աշխարհի փառքի և նրա գիւանագիր մատենագիրների փայլուն գիտութեան առաջ:

Ոչ փոքր ուշադրաւ է և մեր վաղեմի կառավարութեան իւր ժամանակի հողատիրութեան և գիւղատնտեսական եղանակի մասին եղած փոքրիկ յիշատակութիւնը։—

«Որովք այժմ գիւղից և դաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ դառնին անբաւ զրուցաց մատենաք . . . » (Խ. Գ. Ա. գլ. Գ.)

Այս փոքրիկ հատուածը յայտնապէս ապացուցանում է, որ անհատական և հասարակական ստացուածային շահերը պաշտպանելու պայմանների, դաշինքների համար եղել են մեծահատոր անբաւ մատենաներ, որոնց մէջ ի մասնաւորի չեղտում է պայազատ իշխանազունների մասին գրելով։—«մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեանն է պայազատութիւն . . . » Եւ ինչպէս երևաց պատմաճոր վկայութիւնից՝ այդպիսի մատենաները պահպանուած են եղել մինչև Խորինն Մովսէսի օրերը։

Իսկ թէ Երկրագործութիւնը որսորդութիւնը և առհասարակ գիւղատնտեսականը ինչ աստիճանի կանոնաւորութեան և զարգացման են հասած եղել՝ թէ հերկագործ ժողովրդի և թէ պետական կառավարութեան կողմից՝ կարդալու է պատմաճոր Բ. գրքի ԾԶ և ԽԱ. գլուխների հետեւալ նկարագրականները։—

«Հրամայէ (Արտաշէս) զուսմանս գիւղից և ագարակաց որոշել . . . Եւ նշանս սահմանաց հաստատեաց այսպէս։— հրաման տալով քարինս կոփել չորեքկուսիս և պնակածն փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի և չորեքկուսիս ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ . . . Բայց ասի ի ժամանակս Արտաշիսի չգտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց և ոչ լեռնային և ոչ դաշտային յազագս շինութեան երկրիս»։ «Տնկէ (Երուանդ) և մալրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, և որովք ամբարացանէ, արդելով ի ներքս այժեմունս երազունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և զիռս և վարազս . . . որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս օրսոյ»։

Զարմանալին է, որ ոչ միայն գիւղատնտեսականութիւնը դրուած է եղել կանոնաւոր վիճակի մէջ, այլ և բանուորական հարցը և բանւորների աշխատութեան ժամանակամիջոցը, որոնց վերաբերեալ մենք կը խօսենք յիստի։

Ոչ փոքր բարւոք վիճակի մէջ է եղել շինարարական-ճարտարապետական «արխիտեկտուրան», որոնց կենդանի ապացոյցները տակաւին կանգուն են նախկին Տոսալ-Շամիրամակերտ վա-

նուժ, Երուանդակերտում, Գառնոյ հրաշակերտ ամրոցում և առհասարակ:

Թողնենք առ այժմ Երուանդակերտի հիասքանչ նկարագիրը, — «քաղցր է ինձ ասել . . .» որպէս և Շամիրամակերտ-Վանի՝ «կատարէ զհրաշալիքն ամրագունիւք պարսպօք . . .» որոնց հրաշակերտութեան նուիրելու ենք առանձին գլուխներ, հայ ճարտարապետութեան որպէս օրինակ բերենք Տրդատաշէն Գառնոյ որձաքար և կոփածոյ քարերով, երկաթադամ և կապարով մածուցուած տուն և հովանոցը, որոնք դարդարուած էին մահարձաններով, սքանչելի դրօշուածքներով և բարձր քանդակներով:

«Կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթադամ և կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ ի համար քեզ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ, և գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով. (Խ. Գ. Բ. գլ. 7.)

Գառնի աւերակներն մնացորդները վկայում և հաստատում են քերթողահայր Խորինն-Մովսէսի նկարագրածը և համարեալ զեռաւեղօք, որպիսիք իրենց ճարտարապետական զեղարուեստական յօրինուածներով գրաւել և գրաւում են Եւրոպացի հետախոյզ գիտնական ճանապարհորդների, որպէս և մեր քաջածանօթ պրօֆէսոր Պ. Մառի ուշադրութիւնը:

Այս ամենի հետ չեն խուսափել սլամահօր ուշադրութիւնից և մեր արևադաշտութեան ու կուսպաշտութեան ժամանակի մեհենական բազիններն, որոնք հակառակ ժամանակի հեթանոսական կոտորների, հանդիսացել են անքոյթ նաւահանգիստներ և պատասպարաններ կարօտ, օտար պանդուխտների ապանջականութեան որպէս յոգնած, դադրած, խոնջացած ճանապարհորդների, իսկ այդ առթիւ գրում է Խորինն-Մովսէս. —

«Տիգրան շինեաց բազին ի վերայ գերեզմանին Մաժակայ քրմապետի ի բազնացն աւանի (Բաղարան) զի՛ զհինցն ամենայն անցաւորք վայելեացին և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք . . .» (Խ. Դ. Բ. գլ. 42):

Հայ քաղաքակրթութեան ապացոյցներից մէկն էլ կրօնական բարդ կազմակերպութիւնն է, բազինների, արձանների յոլովութիւնը և կրօնական պաշտօնեաների դասակարգութիւնը, որի գլուխ կանգնած էր լինում շատ անգամ սրբայական տան անդամներից մէկը: Կային որպէս արքունական՝ նոյնպէս և մեհենական գիււաններ, գիււանագիրներ և մատեաններ, որոնց մասին գրում է քերթողահայրը իւր Բ. գրքի ԽԸ գլխում: —

«Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ողիւստ քուրմ Հան-
ւոյ գրող մեհենական պատմութեան»:

Նոյն Քերթողահայրը մի ուրիշ տեղ (գիրք Բ. գլ. 42.) գրում է.
«Վասն զի եկն նա (Բարդաժան) այսր, օրպէս զի աշա-
կերտել զոք կարասցէ ի խում հեթանոսացս, և իբրեւ ոչ
ընկալեալ եղև. եմուտ նա յամուրն յԱնի և ընթերցեալ
զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագա-
ւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեաւն, և փո-
խեաց զամենայն ի լեզու ասորի, որ և ապա անտի յե-
ղաւ ի յոյն բան. Յորում պատմէ եւ ի մեհենիցն պաշ-
տամանց վերջին Տիգրանայ արքայի . . . »:

Մեր ցարդ քերած հաստուածներով Խորինն-Մովսէս յիշատա-
կելով հանդերձ մեր նախնեաց առ ուսումն և գիտութիւնը տաժած
անախրելութիւնը՝ վկայում է, որ բացի արութեան գործերից քա-
ղաքակրթութեան, կուլտուրայի գիտութեան և ուսման գործեր էլ
են կատարուել մեր աշխարհում:

Եւ, անշուշտ և. դարի ոսկեղէն գպրութիւնը, արուեստա-
կան լճերը, ջրանցքները, աղգի-աղգի շինութիւնները, որոնց հետ-
քերը մինչև այսօր կան, ունեցել են նախընթաց և աստիճանական
զարգացման շրջան: Դրանք ապացոյց են, որ նախնի հայերը բացի
արութեան գործերից եղել են առ ուսումն ու գիտութիւնը սի-
րելութիւն տաժողներ:

Մեզ թւում է, թէ քերթողահօր բողոքը հետեանք է իւր ժամա-
նակի տխուր անցքերի տխրագոյն տպաւորութեան, իսկ այդ տպա-
ւորութիւնները նա անդրադարձրել է և գէտի հին ժամանակները:

Սիօն վարդապետ

ԱՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

(Օրբելի)

II.

Գագիկը իրան շահանշահ էր համարում, և գիտէր՝
որ ինքն է հայ երկրի համախմբողն ու միացնողը. նրա
համար պարզ էր իւր ժամանակով կատարուած Տաշիրքի
ընդարձակ նահանգի և Կարթալիկիայի մի մասի Անիի
թագաւորութեան հետ միացման մեծ նշանակութիւնը.